

BISERICA DE RIT GREC A ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA LA SFÂRȘITUL VEACULUI AL XV- LEA: ABORDĂRI MODERNE – PERSPECTIVE MEDIEVALE

Ioan-Aurel POP*
Alexandru SIMON**

Abstract:

Ever since the days of Pope Pius II (1458-1464), Transylvania was another of “God’s Playgrounds”. This peculiar “status”, that may have well predated the Union of Florence (1439), left its mark on education and on scholarship, especially after the Reformation(s) set in, ultimately leading also to the Union of Alba Iulia (1697) between the local Romanian hierarchs and Rome. Through the latter union, (part of) the Romanians of Transylvania entered union with Rome. The nationalist 19th century was consequently confronted with an additional dilemma: “one nation, but at least two churches”. This was true both in the case of the Hungarians and in that of the Romanians. This dilemma survived two World Wars and the Fall of Communism. The present paper is therefore both a survey of much-debated issue (the medieval ecclesiastical hierarchy of the Romanians of Transylvania, of the Wallachians, according to the name used for them in medieval and early-modern sources) and a case-study (of the archbishopric seated in Feleac), based both on the extant medieval sources and on modern views that have often turned scientific questions into highly political matters, prior and after both World Wars.

Keywords: Transylvania, Feleac, Sigismund of Luxemburg, John Hunyadi, Matthias Corvinus, Stephen the Great, World Wars, church union, Orthodoxy, Catholicism.

Biserica mitropolitană medievală, cu hramul Sfintei Paraschiva (Parascheva)¹, din Dealul Feleacului are cel puțin trei vârste: una istorică, una istoriografică și una politică. Primele două sunt destul de limpezi². Cea de a

* Acad. Președintele Academiei Române. E-mail: iapop@acad.ro.

** CS I, dr. habil. Academia Română, Centrul de Studii Transilvane. E-mail: alexandru.simon@acad.ro

¹ Vezi Ioan Bizău, „Hramul de la Feleac în care se oglindește un mileniu de istorie europeană”, în *Oameni și biserici: șapte secole de istorie scrisă pe Dealul Feleacului*, editor Al. Simon (Cluj-Napoca: Argonaut, 2022), 55-74.

² În comparație: Marius Porumb, *Bisericile din Feleac și Vad. Două ctitorii moldovenesti din Transilvania* (București: Meridiane, 1968); Ana Dumitran, „The Chronology of the Murals in the Râmeț Monastic Church (Alba County, Romania) Based on a Reevaluation of the Dating of the Narthex Inscription”, *Museikon*, IV (2020), 109-162.

treia, voit mai neclară³, este dată de momentele când lăcașul a atras atenția mai-marilor vremurilor pe parcursul secolului al XX-lea. Amintim (selectiv în orice caz)⁴: când Partidul Național al Românilor din Regatul Ungariei a trecut de la pasivism la activism (1905)⁵, la începutul și la sfârșitul României Mari (1920-1940)⁶, în ajunul și în urma schimbărilor din cursul anului 1989⁷.

În aceste condiții, paginile următoare reprezintă o intersecție între preocupările și cunoștințele timpurilor mai recente și informațiile care au supraviețuit secolului al XV-lea, secol căreia îi aparține și prima datare cunoscută a bisericii din Feleac⁸. Folosim cuvântul „intersecție” deoarece vorbim despre o micuță catedrală gotică românească, greco-catolică în vremea României Mari, când a fost introdusă la temeliea unei episcopii ortodoxe⁹ și renovată și extinsă de către un arhitect maghiar, școlit și la Istanbul (Constantinopol)¹⁰. Identificarea unor „linii de demarcație” este grea și probabil inutilă.

Actualitatea transilvană creștină și românească a Evului Mediu

Se pot spune multe, prea multe, despre bisericele românilor, despre cele din Transilvania în special, mai ales din perspectiva ultimelor decenii, începând – de dinainte de anul 1989 – cu „reabilitarea”, transformată în „Diktat”, a ideilor de unire religioasă (corect spus: confesională creștină) și de reformă/ reforme¹¹.

³ Pentru anii 1990: Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 1999), 97-104.

⁴ Pentru mai multe date, a se vedea materialele clujene dedicate anilor 1900 începând din 2011 (aniversarea împlinirii a 90 de ani de la înființarea Episcopiei Ortodoxe a Clujului, Vadului și Feleacului în 1921).

⁵ Keith Hitchins, *Afirmarea națiunii: mișcarea națională românească din Transilvania, 1860-1914* (București: Enciclopedia, 2000), 195-196, 368-369.

⁶ Vezi și, nelipsit de importanță și pentru istoria Feleacului (de după 1940), Attila Gidó, *Două decenii. Evreii din Cluj în perioada interbelică* (= *Documenta et Studia Minoritatum* [, VI]) (Cluj-Napoca: Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, 2014).

⁷ Merită recitită din această perspectivă sinteza lui Ambrus Miskolczy, *A román középkor időszerű kérdése. Régi-új viták és közelítések* (Budapest: Miskolczy Ambrus, 2021).

⁸ Daniela Marcu Istrate, *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, LXXXIV) (Leiden – Boston: Brill, 2022), 404-405; Alice Isabella Sullivan, *The Eclectic Visual Culture of Medieval Moldavia* (= *Visualising the Middle Ages*, XV), Leiden – Boston, 2023, pp. 73-75, 220.

⁹ Mircea Gheorghe Abrudan, „Centenarul Eparhiei Ortodoxe Române a Vadului, Feleacului și Clujului (1921-2021)”, în *Oameni și biserici*, 113-130.

¹⁰ Gergő Máté Kovács, „Kós Károly in Istanbul”, *Hungarian Studies*, XXXVII (2023), 1, 268-282.

¹¹ O listă selectivă: Adrian A. Rusu, „Un formular al cancelariei regale, din vremea lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania”, *Acta Musei Napocensis*, XX (1983), 155-171; Maria Crăciun, „Istoriografia iluministă română și Reforma”, *Anuarul Institutului de Istorie*

Veacuri complet diferite din punct de vedere is-toric au fost amestecate într-un „întreg”, segregacionist de fapt din punct de vedere al apartenenței Transilvaniei la România¹². Trei observații sunt poate utile, cel puțin pentru înțelegerea istoriilor bisericilor Feleacului¹³. „Damnatul” Vasile Mangra¹⁴ s-a dovedit mai patriot decât celebratul Augustin Bunea¹⁵, cel care, printre altele, a susținut autenticitatea celebrului fals al contelui József Keményi¹⁶, prin care Matia Corvin ar fi afirmat că [...] *valahii* [românii] *nu sunt nici născuți, nici chemați pentru libertate* [...] (1484)¹⁷. Fără Unirea de la Florența (1439), mitropolia de pe Dealul Feleacului nu ar fi putut exista aproape cinci decenii mai târziu¹⁸, după cum s-a admis – cu onestitate – inclusiv în „dosarul istoric de fundamentare” al Mitropoliei Clului, întemeiată în 2006 de către Bartolomeu Anania¹⁹. „În cele din urmă, dar nu în ultimul rând”, Feleacul, decăzut față de vremea libertăților medievale, dar rămas un – profitabil după cum o arată și

A.D. Xenopol, XXI (1984), 229-238; Ovidiu Ghitta, „Din problema morală la începutul secolului al XVIII-lea (cazuri din Maramureș și Sătmăr)”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj Napoca*, XXVIII (1987-1988), 467-475.

¹² Un „fir” de răspuns: Nicolae Edroiu, „O familie de nobili români din Munții Apuseni: Șterca-Șuluțiu de Cărpiniș”, în *Studii de istorie modernă a Transilvaniei. Omagiu profesorului Magyari András*, editori Judit Pál, Enikő Rűsz-Fogarasi (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2002), 156-160.

¹³ În rândul cărora, începând din anii 1960-1970, trebuiesc amintite și cele neoprotestante.

¹⁴ Pentru ierarhul și omul politic Vasile Mangra: Marius Eppel, *Un mitropolit și epoca sa. Vasile Mangra (1850-1918)*, (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2006). Pentru „istoricul cu același nume”: Vasile Mangra, *Ierarhia și Mitropolia bisericei române din Transilvania și Ungaria*, (Sibiu: Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1908), 125-127.

¹⁵ În cunoscuta sa „sinteză” *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria* (Blaș: Tipografia Seminarului Arhidiecezan, 1904), 131-132.

¹⁶ Martyn Rady, „The Forgeries of Baron József Kemény”, *The Slavonic and East European Review*, LXXI (1993) 1, 102-125.

¹⁷ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, II-2. 1451-1510, editor Nicolae Densușianu, București, 1891, no. 256, 285 ([...] *Olaci nec ad libertatem vocati, nec ad libertatem nati* [...]).

¹⁸ Dan Ioan Mureșan, „Bessarion et l'Église de rite byzantin du royaume de Hongarie (1463-1472)”, în *Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel (=Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, CDX)*, editori Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, I.-A. Pop, Mihailo St. Popović, Johannes Preiser Kapeller, Al. Simon (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011), 75-92, la 91-92; Daniela Marcu Istrate, „Contribuții arheologice la istoria românilor din Transilvania: biserica Sfânta Paraschiva din Feleac”, *Ars Transsilvaniae*, XXIII (2013), 191-210, la 195-196.

¹⁹ A se vedea în acest sens I. Bizău, „Teologia istoriei în contextul epocii lui Ștefan cel Mare”, și Ioan Chirilă, „Elemente de diplomatie bisericească în politica perioadei istorice a lui Ștefan cel Mare”, în *Structura etnică și confesională a Transilvaniei medievale (secolele IX-XIV)*, editor I. Chirilă (Cluj-Napoca: Editura Renașterea, 2007), 9-92, la 62-63 și 257-282, la 274.

conscripția de la 1750 – însemn al vechii puteri regale ungare²⁰, a fost protejat de Biserica Reformată din Cluj, căreia mândrul oraș îi amanetase satul (anii 1660-anii 1780)²¹.

Din păcate, ca mai peste tot pentru românii din Transilvania medievală²², prea puține izvoare privind oamenii și bisericile, una de sat și cealaltă catedrală, de pe Dealul Feleacului și de pe versantul său nordic s-au păstrat până astăzi. Tetraevangheliarul arhiepiscopului Daniil (1488) și ferecătura lui Isac, vistiernicul Moldovei lui Ștefan al III-lea cel Mare (1498) nu mai sunt de găsit, s-ar părea încă din anii 1920-1930²³. Au rămas documentele care atestă transformarea Mitropoliei de pe Dealul Feleacului într-o afacere de familie, cu „partajele” de rigoare, în primele decenii ale secolului XVI-lea, când scaunul de ierarh a trecut de la *grecul* Marcu la felecanul Danciu, și de la el la ruda sa Petru²⁴.

Incertitudinile și lipsurile documentare completate de nesiguranțele și disputele româno-române și româno-maghiare, în cadrul cărora Feleacul era „imperfect”, pentru Budapesta, București, dar și Cluj (sat greco-catolic românesc ale cărui pământuri găzduiau o veche mitropolie ortodoxă și privilegii regale ungare anulate de autoritățile maghiare moderne)²⁵, explică de ce viața eparhiei ortodoxe de la Cluj (a Vadului, Feleacului și Clujului oficial) nu a fost deloc ușoară, atât ca episcopie (din 1921), cât și ca mitropolie (din 2006)²⁶. Coborâm așadar, pentru început, în anii de după apariția episcopiei.

²⁰ Vezi în acest context și Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782-1830)* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2007), 81, 345.

²¹ Alexandru Simon, *Feleacul (1367-1587)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2004), 244-245 (notele 146, 152), 285 (nota 101). Îi mulțumim din nou profesorului Gábor Sipos pentru sprijinul acordat în Arhiva Bisericii Reformate din Cluj (2003).

²² Vezi <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/> (prin căutări *ad annum* post 1490).

²³ Pentru acest subiect, a se vedea datele din primul capitol al prezentului studiu.

²⁴ Ioan-Aurel Pop, Daniela Marcu Istrate, Tudor Sălăgean, Alexandru Simon, *De vertice montis: Feleacul, Clujul și Transilvania în Evul Mediu (=Minerva, I, 15)* (Cluj-Napoca: Academia Română Centrul de Studii Transilvane, 2017), 137-138.

²⁵ Pentru mai multe detalii, vezi Alexandru Simon, „Istoria drept aniversare – aniversarea ca istorie”, în *Oameni și biserici*, 7-22, de unde am preluat și parte din rândurile de mai sus.

²⁶ Amintim astfel atacul – nominal greco-catolic și academic (o jignire la adresa Bisericii Române Unite cu Roma intrată în inchisorile roșii) – lansat la adresa cărții *Feleacul (1367-1587)* la doi ani de la apariția ei, dar la nici o lună după întronizarea întâiului mitropolit al Clujului, Bartolomeu (Valeriu) Anania, de Bunavestire, pe 25 martie 2006 (Adrian A. Rusu, „Feleacul medieval ca tentativă de afirmare prin doping”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, L (2005), 2 [2006; după cum recunoștea oficial și autorul textului], 242-246; replica: Alexandru Simon, „Satul, cartea și istoricul: despre câteva perspective istorice și is-toriografice recente”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, LI (2006), 2, 189-190).

I. În secolul al XX-lea

Spre sfârșitul anului 1925 se știa la București, la Comisiunea Monumentelor Istorice²⁷, de pe lângă Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, că în „comuna Feleacu”, la „biserica mănăstirii” de acolo, „s-au început unele lucrări cari ar vătăma caracterul vechi al acestei biserici cu mare importanță istorică”²⁸. Între timp, lucrările s-au făcut, sub conducerea arhitectului Károly Kós²⁹ și au stârnit o serie de discuții. Apoi, pentru un timp, discuțiile s-au conținut³⁰.

1. La începutul celui de Al Doilea Război Mondial. La 12 ianuarie 1940, „Comisiunea Centrală a Monumentelor Istorice” din București, era informată cu privire la intenția de „ridicare a unei inscripțiuni istorice în comuna Feleacu din județul Cluj”. Astfel, rezidentul regal al Ținutului Someș, Coriolan Tătaru³¹, și șeful serviciului rezidenței³² comunicau Comisiunii următoarele:

„Avem onoare a vă face cunoscut că, din inițiativa marelui român Gheorghe Sion, cetățean de onoare al municipiului Cluj, comuna Feleacu a luat hotărârea ca să ridice un monument sau o inscripțiune care să amintească faptul istoric al domniei lui Ștefan cel Mare în regiunea Feleacului și înființării din partea lui a Episcopiei Vadului și Feleacului [...]”³³.

Textul inscripției proiectate era următorul:

„Ziditu-s-a biserica Feleacului, cu hramul Sf. Paraschiva, în a doua jumătate a veacului al XV-lea, în zilele slăvitului voevod al Moldovei Ștefan cel Mare și Sfânt, al cărui boier, vistier Isac, a dăruit *Mitropoliei din Feleac* la 1496 o sfântă Evanghelie, legată

²⁷ Ioan Oprea, *Comisiunea Monumentelor Istorice* (București: Enciclopedică, 1994).

²⁸ Institutul Național al Patrimoniului, București (INP), Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice (A.C.M.I.), dos. 1599. *Feleac. Bis. ortodoxă Sf. Paraschiva. Anii 1925-1940*, f. 3 (înregistrat, prin ștampilare sub nr. 01119/24 noiembrie 1925).

²⁹ Pentru complexa personalitate a lui Károly Kós (1883-1977), a se vedea cercetările profesorului Szabolcs Guttman.

³⁰ Cităm, ținând cont și de rândurile de mai jos, din Nicolae Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, I, Bucarest, 1934, p. 40: [...] *la chapelle gothique de Feleac, village roumain, près de cette ville, église qui a été, plus récemment, outrageusement réparée, en y ajoutant des éléments qui appartiennent à la Renaissance* [...]. În limba secolului al XXI-lea: *no comment*.

³¹ Dan Fornade, *Personalități clujene (1800-2007)* (Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2007), 593-594. Coriolan Tătaru a fost (socotit), în primul rând, fondatorul școlii clujene de dermatologie.

³² Lăsăm identitatea acestuia în seama istoricilor secolului al XX-lea, deoarece, după datele avute, chiar dacă semnătura de pe act cu greu pare să-i corespundă numelui, acest „șef” s-ar putea să fi fost însuși Raoul Șorban, care figurează drept „director al Cabinetului Rezidentului Regal”, Coriolan Tătaru, în istoriile din ultimele trei-patru decenii.

³³ INP, A.C.M.I., dos. 1599, f. 1^r (act înregistrat, prin ștampilare, completată și corectată cu stiloul, sub nr. 400101/17 ianuarie 1940).

în argint. Fost-a acest sfânt locaș mai multe zecimi de ani biserică vlădicească, slujind sub păstoria vlădicilor Marcu, Daniil și Petru, ca altar al Domnului pentru izbăvirea sufletească a poporului drept credincios din ținutul Clujului și pentru întărirea legăturilor de frăție cu Românii de același sânge și de aceeași credință”³⁴.

Ca urmare, se cerea „cât mai urgent posibil” avizul Comisiunii pentru text și pentru punerea lui la Feleac.

Pe cerere, se vede în chip de rezoluție, această notă a lui Nicolae Iorga, președintele Comisiunii³⁵: „Nu e în stil; o putem face noi”³⁶. Faptul a fost comunicat și rezidentului regal de la Cluj:

„La adresa Dvs. nr. 41 200/939, avem onoare a vă aduce la cunoștință că inscripția propusă de Dl. Gh. Sion pentru ca să fie ridicată în com. Feleacu, care să amintească Domnia lui Șt. cel Mare în acea regiune și înființarea de către Domnitorul Moldovean a Episcopiei Vadului și Feleacului, nu este în stil. Această inscripțiune poate fi făcută de către Com. mon. ist. București”³⁷.

Gheorghe Sion, om la 85 de ani³⁸, s-a simțit oarecum ofensat de răspuns, dar a comunicat politicos Comisiunii următoarele:

„[...] Domnule Președinte, dacă știam aceasta mai înainte, cu mare dragoste și bucurie aș fi trimis Comisiunii să redacteze sau să corecteze inscripția, Dar eu, personal, mă aflu în imposibilitatea de a face aceasta căci inscripția e făcută de Dl. Ioan Lupaș, primul istoric al Ardealului, membru al Adunării eparhiale a Episcopiei ortodoxe de Cluj, profesor la Facultatea de Istorie Națională și membru al Academiei Române. Mă întreb, domnule președinte, când o inscripție e făcută de așa înalt personaj, dacă se poate schimba un cuvânt măcar; cred că ar fi o necuviință din partea mea [...]”³⁹.

Semnează „Gh. Sion”, iar pe document figurează următoarea rezoluție, dată la 2 martie 1940: „Se aprobă și se comunică [pe 12 martie 1940] aprobarea dlui Gh. Sion și Ținutului Someș”⁴⁰.

³⁴ INP, A.C.M.I., dos. 1599, f. 1^r.

³⁵ Andrei Pippidi, „N. Iorga și Comisia Monumentelor Istorice”, *Revista Monumentelor Istorice*, LIX (1990), 2, 27-31.

³⁶ INP, A.C.M.I., dos. 1599, f. 1^r.

³⁷ INP, A.C.M.I., dos. 1599, f. 1^v (datare prin ștampilare, cifra zecilor fiind completată de mână, 29 ianuarie 1940)

³⁸ Bogdan Paul Ivanov, „Gheorghe Sion – ultimul mecena din Clujul interbelic”, *Tabor*, XV (2020), 12, 10-15.

³⁹ INP, A.C.M.I., dos. 1599, f. 6^r (21 februarie 1940, scrisoare înregistrată la Comisiune trei zile mai târziu).

⁴⁰ INP, A.C.M.I., dos. 1599, f. 6^r.

Așadar, Nicolae Iorga, aflând că părintele profesor Ioan Lupaș⁴¹ făcuse textul, și-a schimbat decizia și a aprobat totul așa cum fusese trimis de Gheorghe Sion inițial. Cu alte cuvinte, acum formularea trimisă de Sion „era în stil”.

2. Izvoare și dileme. În textul lui Lupaș sunt două lucruri importante⁴². Primul se referă la „domnia lui Ștefan cel Mare în regiunea Feleacului” și al doilea la „înființarea din partea lui (a domnului de la Suceava) a Episcopiei Vadului și Feleacului”. Între timp, unii istorici au contestat, cu vehemență „negaționistă” după 1989⁴³, gândurile lui Lupaș și Iorga. S-a spus că Ștefan cel Mare deși „a domnit” și în Transilvania, la Ciceu și Cetatea de Baltă, nu a avut nimic de-a face cu Feleacul (care nu-i fusese dăruit că feud), pe de o parte; pe de alta, nu erau dovezi directe că Ștefan cel Mare ctitorise episcopia Feleacului și, cu atât mai puțin, a Vadului. Această afirmație din urmă s-a dovedit corectă (Vadul a fost zidit cel devreme de către Ștefan al IV-lea/Ștefăniță și, mai probabil de Petru al IV-lea Rareș)⁴⁴, dar nu în sensul dorit de parte din contestatari, care susțineau că Ștefan (al III-lea) cel Mare ridicase Vadul ortodox contra Feleacului unit⁴⁵). În rest, istoria pare să fi corespuns textului gândit la 1940.

⁴¹ Vezi Ioan Lupaș (1880-1967). *Slujitor al științelor istorice, învățământului și bisericii*, editori Nicolae Edroiu, Alexandru Moraru, Dorel Man, Veronica Turcuș (Cluj-Napoca: Renașterea, 2008).

⁴² Reamintim în comparație cuvintele sale din primele luni ale anului 1918: „[...] La 1488 e amintit episcopul Marca la Feleac (lângă Cluj), unde a cumpărat o casă dela preotul Vlad. Aci se mai amintesc doi urmași ai episcopului Marcu: Petru și Danciu. **O însemnare din 1498 scrisă pe o evanghelie frumoasă, găsită la biserica din Feleac spune, că aici eră mitropolie**” [...] (*Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Nagyszeben – Sibiu, 1918, p. 24; cu mențiunea pe copertă și pe foaia de titlu: „**Carte aprobată de P. V. Consistor Arhidiecezan gr.-or. român din Sibiu, prin deesiunea din 6 Martie 1918 Hr. 1785 bis.**”).

⁴³ De pildă: Adrian A. Rusu, „Ștefan cel Mare și Transilvania. Un inventar critic, date nevalorificate și interpretări noi”, *Analele Putnei*, I (2005), 2, 91-122; Marius Diaconescu, „Contribuții la datarea donației Ciceului și Cetății de Baltă lui Ștefan cel Mare”, *Analele Putnei*, IX (2013), 1, 91-112. Este de reținut și publicația în care aceste scrieri au apărut.

⁴⁴ Daniela Marcu Istrate, Mariana Beldie Dumitrache, „Date arheologice privind Biserica «Adormirii Maicii Domnului» din Vad”, în *Multum laboravistis propter nos et propter bonum pacis et unionis: episoade și reverberații ale Evului Mediu. Profesorului Ioan-Aurel Pop, în al șaptezecilea an al vieții*, editori Adine C. Dincă, A. Simon, I, (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2025), 133-152. Precizăm, la rândul nostru, că majoritatea informațiilor erau disponibil încă din anii 1970.

⁴⁵ Precizăm totuși că era vorba de Unirea de la Florența (1439) și nu de cea „de al Alba Iulia” (1697).

Al Doilea Război Mondial a oprit proiectul, dar nu și cercetările. La 1943, Emil Turdeanu⁴⁶ scria:

„[...] Manuscrisul vistiernicului Isac a fost semnalat în biserica din comuna Feleac de Timotei Cipariu încă din anul 1855; asupra lui a revenit Hașdeu într-o comunicare făcută la Academia Română în 1882, când s-a și procurat o fotografie după coperta lui. Nu știu ce soartă a avut de atunci [...]”⁴⁷.

Tot atunci, Turdeanu dădea detalii despre Isac⁴⁸, influentul vistiernic al domnului Ștefan cel Mare:

„[...] Ce îndemn aducea pe vistiernicul lui Ștefan să închine prinosul său sufletesc bisericii dela Feleac? Dregătoria o ținea dinainte de 15 martie 1490, când Ștefan îi confirmă stăpânirea peste două sate. În august 1497, când Ioan Albert cobora cu oștile spre apa Nistrului, vistiernicul Isac primește dela Domnul său încredințarea să întâmpine pe rege și să afle ce planuri nutrește. După solia de răspuns a polonilor, Ștefan trimite din nou pe destoinicul său vistiernic, de această dată împreună cu logofătul Tăutu și încărcat cu multe daruri, să descoase gândurile regelui. Dar acum, Ioan Albert găsi cuvintele de prisos: luă darurile, puse pe soli în lanțuri și-i trimise la Lwow. În închisoare, boierii au stat aproape un an. Între timp, Ștefan își înțeală dușmanul în Codrul Cosminului și-i plăti, în felul său, umilirea dela Colomeea și călcarea țării⁴⁹. Armistițiul s-a încheiat, după un iureș moldovenesc în Pocuția, în iulie 1498; în septembrie același an, logofătul Tăutu și vistiernicul Isac reapar în divanul țării, iar din decembrie e darul Tetraevangelului nostru [...]”⁵⁰.

⁴⁶ Victor Spinei, „Un patriarh al medievisticii românești: Emil Turdeanu”, *Analele științifice ale Universității Alexandru Ioan Cuza, Istorie*, NS, XXXVII-XXXVIII (1990-1991), 384-387.

⁴⁷ „Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare”, *Cercetări Literare*, V (1943), 101-240, la 179. Pentru „soarta” tetraevangeliarului și a ferecăturii înaintea Primului Război Mondial, vezi și Ion Rusu, „Din corespondența lui Iulian Marțian”, *Arhiva Someșană*, seria a II-a, I (1972), 125-154, la nr. 8, 133; nr. 9, 134; nr. 10, 135; nr. 22, 145.

⁴⁸ Maria-Magdalena Székely, „Isac, vistiernicul lui Ștefan cel Mare”, în *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, editori Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr (Brăila: Istros, 2008), 567-604.

⁴⁹ Pentru evenimente: Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „*Partes Transilvane intrabunt et te de tota terra tua disperdent*: Maximilian I de Habsburg către Ștefan cel Mare după Codrii Cosminului” (I-II), *Transilvania*, NS, V (2021), 1, 21-42; 2, pp. 60-78.

⁵⁰ Turdeanu, „Manuscrise slave”, p. 177.

După cel de Al Doilea Război Mondial și după „unirea Bisericilor românești de la 1948”⁵¹, Ștefan Lupșa⁵², prin anii 1956-1960, a făcut toată istoria cunoștințelor istoriografice avute despre Feleac:

„[...] Sprijinirea mitropoliei din Feleac de Ștefan cel Mare era cunoscută încă de la Cipariu și Hașdeu, din mărturia ferecării în 1498 de vistiernicul marelui voievod a tetraevangheliarului ei din 1474 [...]”⁵³.

Lupșa polemiza cu Victor Popa⁵⁴, care susținea înființarea mitropoliei prin decret al regelui catolic al

Ungariei Matia Corvin și prin sprijinul lui Ștefan cel Mare al Moldovei⁵⁵, fără vreo legătură cu vechea Mitropolie a Severinului, contrar opiniei susținute deja de Școala Ardeleană⁵⁶ și asumate de preotul și profesorul ortodox Lupșa. După el, mitropolia se mutase la Feleacu de la Severin. Adăuga astfel:

„[...] Toată argumentarea probabilității influenței lui Ștefan cel Mare (neatestată documentar decât prin dania lui Isac din 1498, o ferecare de carte) în favorul mitropoliei din Feleac e foarte iscusită, erudită și admisibilă în linie generală – fără unele detalii –, dar Popa scapă din vedere că ea a putut avea ca efect și numai recunoașterea de regele Ungariei a mitropoliei din Feleac, nu pretinde numaidecât crearea ei de rege. Și cu atât mai puțin implică degradarea ei de rege iar la episcopie în vremea lui Rareș, care a sporit feudele moldovene în Ardeal și a continuat a exercita influență în Ardeal încă mai mare decât Ștefan cel Mare, iar regatul Ungariei slăbi după 1526 și slăbi și catolicismul, se întări ortodoxia [...]”⁵⁷.

⁵¹ Mircea Remus Birtz, „«Revenirea» Greco-Catolicilor din 1948 sub o altă perspectivă”, în *Studii de istorie ecleziastică*, editor Marius Oanță (Craiova: Sitech, 2018), 205-221.

⁵² Orientativ: <http://cnsas.ro/documente/judete/Brasov/6.1.pdf>; <https://basilica.ro/26-iulie-1964-a-trecut-la-cele-vesnice-in-sibiu-preotul-stefan-lupsa-profesor-de-teologie-si-istoric/>.

⁵³ „Mitropolia Ardealului în veacul XVI”, *Mitropolia Ardealului*, V (1960), 7-8, 573-598, la 573.

⁵⁴ Vezi aici și Victor Popa, „Cîteva date în legătură cu «adoptarea» numelui de România”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, IV (1959), 1, 81-90. Cariera istoricului ar merita cercetată, ținând cont și de faptul că el a devenit doctor în istorie la Facultatea de Istorie și Geografie a Universității „Victor Babeș” din Cluj, în anul 1949, cu o teză intitulată *Ducatul Făgărașului (1366-1483)*.

⁵⁵ Victor Popa, „Considerațiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei în secolul al XV-lea și al XVI-lea și a raporturilor ei cu Moldova”, *Mitropolia Banatului*, VIII (1958), 7-9, 387-436.

⁵⁶ Petru Maior, *Istoria Bisericii Românilor*, ediție Ioan Chindriș, I, București, 1995 [1813], 96-97; Samuil Micu, *Istoria românilor*, ediție Ioan Chindriș (București: Napoca Star, 1995 [1805]), 110-111.

⁵⁷ Lupșa, „Mitropolia Ardealului”, 575. Deja în anul 1956, Ștefan Lupșa scria despre mutarea la „jumătatea a doua a veacului XV la Feleac a mitropoliei de la Severin, vechea mitropolie a Ardealului”, act care s-ar fi petrecut cu sprijinul ortodocșilor refugiați din calea turcilor

Subiectul era sensibil mai vechi. La 1911, în „Notițele istorice” ale *Revistei Teologice*, periodicul Mitropoliei Ardealului de la Sibiu⁵⁸, Silviu Dragomir⁵⁹, care semna „D.”, scrisese următoarele:

„[...] În Nr. 74 al «Unirei», părintele preposit I. M. Moldovanu descrie «codicele dela Feleac», în care sunt două însemnări foarte interesante. Cea dintâi se află săpată pe placa de argint, ce-i ținută pe scoarța dinainte a codicelui. În ea se amintește de Vistierul Isac, care a legat tetraevangeliul pe seama mitropoliei din Feleac în anul 7006 (1498). Ceealaltă însemnare se află pe pagina din urmă a codicelui. Traducerea ei corectă ni se pare a fi aceasta : „Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu lucrarea sfântului Duh s-a săvârșit acest tetraevanghelu la porunca înalt (verbal: atot) Prea Sfințitului Arhiepiscop al Severinului, chir Daniil, în zilele marelui crai Matiaș, în satul anume Feleac, aproape de orașul Clujului, unde a zidit și biserică Preacuvioasei Maicii noastre Paraschiva; în anul 6997 (1488, nu 1489), luna Oct. 25 zile. Scris-a cel din urmă între păcătoși: Lazar». Am fi dorit să ne explice părintele preposit de ce-i zice lui Daniil Episcop, câtă vreme însemnarea de sus îi dă titlul de înalt prea-sfințit și «arhiepiscop» de Severin, ce-i drept, dar cu sediul «mitropoliei» în Feleac. Însemnările aceste – una publicată și în Arhiva lui Cipariu – nu au fost până acum de ajuns considerate de istoriografia noastră. Dacă s-ar compara cu celalalt «Daniil de Severin și Ardeal», descoperit de Dl. Bogdan în Arhivele Brașovului⁶⁰, s-ar putea face o concluzie, care ar privi titulatura veche a arhierilor noștri [...]»⁶¹.

Dragomir comenta, ușor polemic, un material apărut puțin mai devreme în *Unirea* („foaie” greco-catolică tipărită la Blaj). Sub titlul „Codicele de la Feleac”, Ioan Micu Moldovan⁶² scriese despre episcopia de la Feleac „de la capetul veacului XV”⁶³. El descriesese în detaliu codicele cu cele patru

(„Biserica ortodoxă română din Ardeal și Ungaria în veacul lui Ioan de Hunedoara (XV)”, *Mitropolia Ardealului*, I (1956), 3-4, 268-277, la 269).

⁵⁸ <https://www.revistateologica.ro/history/>.

⁵⁹ Sorin Șipoș, *Silviu Dragomir – istoric* (Oradea – Chișinău: Episcopia Devei și Hunedoarei, 2008).

⁶⁰ Este vorba despre Ioan Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Rumânești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI* (București: Librăria SOCECU & Co., 1902), nr. 27, p. 308. Scrisoarea, s-ar părea fără dată, a fost doar regestată și apoi pierdută.

⁶¹ *Revista Teologică*, V (1911), 14-19/15 august-15 octombrie, pp. 503-504.

⁶² Ioan Lupaș, *Nicolae Popea și Ioan Micu-Moldovanu. Discurs rostit la 8 iunie 1920 în ședință solemnă de I. Lupaș cu răspuns de N. Iorga* (=Academia Română. Discursuri de recepțiune, XLVIII) (București, 1920).

⁶³ Pentru informațiile din epocă, vezi aici și foiletonul lui I[Ioan]. Boroș, „Relațiunile eclesiastice ale Românilor din Ungaria și Transilvania în vécul al XV-lea”, (I-XII) din *Unirea*, VII (1897), și lucrarea lui Vasile Mangra, *Ierarhia și Mitropolia bisericei române din Transilvania și Ungaria* (Sibiu: Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1908), 125-127.

evangeliei și se dă în original și în traducere inscripția slavonă de pe ultima pagină, în chip de colofon:

„[...] Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu lucrarea sfântului Duh s-au săvârșit a se scrie acești patru evangeliști, cu porunca arhiepiscopului Daniil, în zilele marelui crai Matiaș, s-au scris pe numele Feleacului aproape de Cluj, unde și biserică am zidit pre numele sfintei maicii noastre Paraschiva. În anul 6997, luna Oct., 25 zile [...]”⁶⁴.

Prepozitul adaugă de la sine că anul 6997 de la Facerea lumii corespunde anului 1489⁶⁵ de la Nașterea Domnului. Este mirat să constate că în zilele regelui Matia, la 1489, episcopul⁶⁶ Severinului, numit de el „Danila”, petrecea la Feleac și că ar fi demândat (cerut) unui Lazăr să scrie evangheliile pentru Feleac. Lazăr este presupus a fi un călugăr din Moldova ⁶⁷, „compactarea” evangheliarului este pusă pe seama vistiernicului Isac din Vaslui⁶⁸, care a pus „placa de argint”, ca dar pentru „mitropolia” Feleacului la 1498. Ceea ce i se pare clar este că Feleacul a avut – inexplicabil pentru el⁶⁹ – episcopie românească „timp mai îndelungat” în secolul al XV-lea și ulterior.

⁶⁴ *Unirea*, XXI (1911), nr. 74/24 august, 2-3.

⁶⁵ Ceea ce era o eroare (anul nou bizantin cădea pe 1 septembrie, pentru a ajuns la anul de la Christos scăzându-se din anul bizantin 5508 înainte de 1 septembrie și 5509 după 1 septembrie), mai puțin în Moldova, unde anul nou, precum în Regatele Ungariei și Poloniei începea pe 1 ianuarie (adică, din anul bizantin se scade constant 5508) (vezi Sorin Ifțimi, „Ceremoniile Curții domnești. La Crăciun, Anul Nou și Bobotează (secolele XVII-XIX)”, în *Spectacolul public între tradiție și modernitate. Sărbători, ceremonialuri, pelerinaje și suplicii*, editori Constanța Vintilă-Ghițulescu, Maria Pakucs Willcocks (București: Institutul Cultural Român, 2007), 43-78, la 56, și nota 52).

⁶⁶ La acea vreme domina în sânul Bisericii Greco-Catolice din Transilvania perspectiva impusă de către Augustin Bunea, conform căreia nu existase o mitropolie ortodoxă în interiorul Carpaților în Evul Mediu (Alexandru Simon, „The Florentine Union and the Late Medieval Habsburgs in Transylvania on the Eve of World War I: On the Institutional and Scholarly Impact of Augustin Bunea”, în *Science and Catholicism in the Universities of South-East Europe 1800 to 1920 (=South-East European History, VII)*, editori Ana Biočić, Iva Mršić Felbar (Lausanne – Berlin: Peter Lang, 2023), 191-222).

⁶⁷ Deși numele era evident mai degrabă sârbesc, la fel precum cel al ierarhului, Daniil (Tomislav Jovanović, „Два преписа Даниловог зборника краљева и архиепископа српских пореклом из румунских земаља”, *Исходишта*, VI (2020), pp. 143-149), sau hramul bisericii, moaștele sfintei, aduse de la Vidin, păstrându-se la 1488 la Belgrad (Danica Popovic, „Relikvije svete Petke: gloria Bulgariae – gloria Serviae”, în Eadem, *Pod okriljem svetosti: kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji* (Beograd: Balkan Institut, 2006), 271-293).

⁶⁸ Era o eroare de lecțiune. Pe de altă parte, să nu uităm că, după Bogdan Petriceicu Hașdeu, Isac fusese din Craiova (!) (în *Analele Academiei Române. Partea administrativă și desbaterile*, seria a II-a, III (1880-1881), 41).

⁶⁹ Datorită „canonului” lui Bunea, amintit anterior și acceptat și de către Iorga („Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului”, *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a II-a, XXVII (1904-1905), 1-35).

Amintirea episcopilor de la Feleac o știe din cele publicate în „Arhivul”⁷⁰ lui Cipariu⁷¹ și în „Răvașul”⁷² lui Dăian (Ilie Dăianu)⁷³. În continuare, Ioan Micu Moldovan lămurește și „istoria recentă” a tetraevangheliarului de la Feleac:

„[...] Întâiu, am văzut acest codice în anul 1870. Și mi-am luat în fuga mare note de pe el. Atunci la urmă era încă o foaie, pe care se afla o inscripțiune românească, în care se zicea, că în zilele protopopului Vasilie dela Cluj-Mănăstur s-a legat a II-a oară, în anul 1773. Acum lipsește foiul acela. Codicele s-a păstrat în biserica noastră dela Feleac până în iarna anului curent, când a fost adus la Blaj și restaurat cu multă grijă și cruțare, din porunca Părintelui Mitropolit Victor⁷⁴ [...]”⁷⁵.

Interesul pentru Feleac fusese (re)stârnit cu șase ani mai devreme, cu ocazia adunării generale a Astei din acel sat (1905)⁷⁶. În hebdomadarul clujean *Răvașul*, în trei numere succesive, din mai-iunie 1905, s-au publicat știri despre Feleac, precum și fotografii cu vederea de ansamblu a „bisericii vlădicești”, cu detalii ale ancadramentelor gotice al ferestrelor și ușii de la intrarea principală, cu ferecătura („legătura”) de argint a Tetraevangheliarului dăruit de vistiernicul Isac, cu o inscripție română tipică, care începe cu D. O. M. (*Deo Optimo Maximo*)⁷⁷, cu o filă din tetraevangheliar⁷⁸. Ca urmare, a avut loc și o primă „renovare” a bisericii, de dinaintea restaurării și extinderii conduse de Kós Károly⁷⁹, cunoscută printr-o poză publicată de Ștefan Meteș⁸⁰, un deceniu mai târziu (în 1935).

II. Cu cinci secole mai devreme

Datele de mai sus arată câte de multe și câte de puține se cunoștea în ajunul Primului Război Mondial și la începutul celui de Al Doilea. Alte informații,

⁷⁰ [Timotei Cipariu, „Documente despre Feleac”,] *Archivul pentru Filologia și Istoria*, XXX (1869), 777-783.

⁷¹ Ștefan Manciulea, *Timotei Cipariu și Academia Română* (Blaj, 1941).

⁷² Vezi mai jos.

⁷³ Ilie (Elie) Dăianu, *Însemnări din închisoare și exil (1917-1918)*, I-II, ediție Valentin Orga, Maria Aldea, Cosmin Budeancă (Cluj-Napoca: Argonaut, 2002-2003).

⁷⁴ *Memoriile unui ierarh uitat: Victor Mihályi de Apșa (1841-1918)*, ediție Nicolae Bocșan, Ion Cârja (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2009).

⁷⁵ *Unirea*, XXI (1911), nr. 74, p. 3.

⁷⁶ Vezi și *Analele Asociațiunii pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român*, VI (1905), 11-12, 275.

⁷⁷ „Închinarea păgână” către „zeul cel mai bun și cel mai mare” Iupiter.

⁷⁸ *Răvașul*, III (1905), 20-22.

⁷⁹ Ștefan Meteș, *Istoria bisericii românești din Transilvania, I. Până la 1698*, Sibiu, 1935, 66 (fig. 14).

⁸⁰ Ștefan Meteș *la 85 de ani* (=Din Publicațiile Arhivelor Statului Cluj-Napoca, NS, II), editor Alexandru Matei (Cluj-Napoca: Arhivelor Statului Cluj-Napoca, 1977).

înfațișate mai jos, privind în special rolul ecleziastic al Moldovei în Transilvania s-ar fi putut adăuga⁸¹. Unele au fost ocultate cu bună știință după 1989⁸². Altele fuseseră minimalizate încă de la începutul aceluși secol⁸³, de unde și surprinderea lui Ioan Micu-Moldovan de la 1911, dar și cuvintele lui Ioan Lupaș și Nicolae Iorga de la începutul anului 1940⁸⁴. „În plus”, istoria moldavă a creștinilor români de rit grec din Transilvania începea sub împăratul și regele Sigismunde

⁸¹ Minimalizarea rolului Moldovei în istoria medievală a românilor din Transilvania nu poate fi separată de problematica relație Iași-București de după 1859 (vezi și Mihai Chiper, „*Valahii ne-au înșelat*. Chestiunea compensațiilor Iașului în acțiunea politică moldovenească după unire (1862-1874)” (I-II), *Archiva Moldaviae*, X (2018), 111-174, XI (2019), 143-184).

⁸² Verificând pentru publicare scrisoarea, citată mai jos, trimisă din Buda arhiepiscopul Fantino Vallaresso (1436), am constatat că ea fusese descoperită de Vittorio Peri („Tre lettere inedite a Fantino Valaresso e un suo catechismo attribuito a Fantino Dandolo”, în *Miscellanea di studi in onore di Vittore Branca* (=Biblioteca dell'Archivum Romanicum, I, 180), editor Armando Balduino, III. *Umanesimo e Rinascimento a Firenze e a Venezia*, Firenze, 1983, pp. 41-67, în Anexă, no. 1, pp. 63-64). Deși destui autori români s-au ocupat de subiectul unirii Bisericilor în secolul al XV-lea, „jurând” pe Viitorio Peri (de exemplu: Dan Ioan Mureșan, Girolamo Lando titulaire du Patriarcat de Constantinople (1474-1497), et son rôle dans la politique orientale du Saint-Siège”, *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*, VIII (2006), 153-258, studiu dedicat *A la mémoire de Vittorio Peri* (26 mai 1932-1er janvier 2006); Iulian Mihai Damian, „Unire bisericească și societate creștină în Regatul Ungariei la mijlocul secolului XV”, *Crisia*, XXXVIII (2008), 49-64, la 49-50, notele 3, 4, 9, 12), această contribuție a eruditului italian „a fost uitată”, ceea ce ne scutește de alte discuții și citări „românești”

⁸³ Este vorba în primul rând de „mandatul” dat de papa Eugeniu al IV-lea mitropolitului Grigorie al Moldovlahiei, mesajul de bază al actelor pontificale pentru Grigorie era cunoscut în istoriografia română cu mult înaintea Războaielor Balcanice și a Primului Război Mondial, într-o epocă definită drept naționalistă (o sinteză la N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor*, I, (Vălenii de Munte: Neamul Românesc, 1908), 74).

⁸⁴ Amintim astfel și „o succesiune de ferecăături” în cuvintele lui Nicolae Iorga care ar fi trebuit să dea deja mult de gândit:

„[...] *Quant aux reliures en argent, la plus ancienne [sic!] que nous connaissions est celle du XV-e siècle, lorsque Étienne-le-Grand régnait en Moldavie, qui a été commandée par un des ambassadeurs de ce prince auprès du roi de Hongrie Matthias [sic!], le Trésorier Isac (Fig. 25) : il a fait don d'un Évangélaire recouvert d'argent, travaillé sans doute chez les Saxons de Cluj, à la chapelle gothique de Feleac, village roumain, près de cette ville, église qui a été, plus récemment, outrageusement réparée, en y ajoutant des éléments qui appartiennent à la Renaissance. Du reste, entre ces figures de saints, entre cette figure du Christ et ce que les Saxons faisaient pour leurs propres églises, catholiques à cette époque, il n'y a pas de différence observable.// L'admirable reliure de l'Évangélaire de Neamț (1436) est sans doute due aux Saxons, ainsi qu'on le voit bien par la figure énergique de combattant qu'a le Christ3).// Tout aussi belle est la reliure d'un autre Évangélaire (Fig. 29), de la même époque, qu'Étienne lui-même a dédié à une de ses fondation, Humor, en 1487 4). Le caractère est le même dans celui de 1517 5). Les figures, plus grossières, d'un autre, de 1555, prouveraient une adaptation indigène, assez gauche 6). [...]*” (Iorga, *Les arts mineurs*, I, p. 40). Nefiind istorici de artă, ne mărginim la oferi acest citat.

Luxemburg, la o vreme la care viitorul Ștefan al III-lea cel Mare avea cel mult doi ani⁸⁵.

1. Sigismund de Luxemburg, Moldova și Transilvania de rit grec. În martie 1436, papa Eugeniu al IV-lea i-a așezat pe „valahii, bulgarii și moldovlahii” din părțile orientale ale Regatului Ungariei sub autoritatea mitropolitului Grigorie al Moldovei⁸⁶. Era un act de voință romană și mai puțin o concesie bizantină⁸⁷. „Enciclica moldavă” trimisă de papă exprimă o abordare de forță a menită să compenseze probleme apuse ale Papalității⁸⁸, Conciliul de la Basel (1431-1439) încercând să limiteze autoritatea lui Eugeniu (cel care-l încoronase împărat al romanilor pe Sigismund la 1433)⁸⁹ și, în acest context, inițiind discuții cu basileul romeu Ioan al VIII-lea Paleologul și cu Marea Biserică⁹⁰. Prin urmare, Eugeniu al IV-lea i-a plasat pe credincioșii de credință grecească din Transilvania și răsăritul Ungariei sub autoritatea lui Grigorie, mitropolitul Moldovei

[...] *Hac itaque consideratione inducti, personam tuam Nobis et Sedi Apostolice devotam debito honore prosequi et oberrancionum animarum periculis, quantum nobis ex altro permittitur, providere volentes, tibi, qui Spiritum Sanctum a Patre et Filio procedere et omnes articulos, quos Sancta Romana Ecclesia tenet, indubie profiteris, omnes et singulos Grecos utiusque sexus cuiuscumque ordinis preeminentie vel dignitatis existant, Valacos, Vulgaros et Moldov<|>achos, in Regno seu confinibus Ungarie, in presenciarum existentes, qui tuo suasu et hortacione sive alias sponte ad*

⁸⁵ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, c. 1324-1881, I. Secolele XIV-XVI* (București: Enciclopedică, 2001), 539.

⁸⁶ Actul a fost inclus și în selecția *Diplomatica Pontificia. Tavole. Silloge di scritture dei registri papali da Innocenzo III ad Alessandro VI (1198-1503)* (= *Littera Antiqua*, XVII), editor Marco Maiorino, Città del Vaticano, 2015, nr. 26, 59-60.

⁸⁷ Comunicatul” emis după încheierea conciliului florentin (1439) ne arată că Eugeniu al IV-lea își vedea de drumul său și nu se împotmolea în „detalii orientale” (Al. Simon, „Altfel despre Unirea de la Florența: un «comunicat de presă» pontifical din arhiva sieneză”, *Crisia*, LIII (2023), 91-106).

⁸⁸ Gerald Christianson, *Cesarini: The Conciliar Cardinal. The Basel Years, 1431-1438*, St. Ottilien, 1979; Johannes Helmuth, *Das Basler Konzil 1431-1439. Forschungsstand und Probleme* (Köln: Böhlau, 1987).

⁸⁹ Péter E. Kovács, *König Sigismund in Siena* (Budapest: Corvina, 2018), 11, 13.

⁹⁰ Christian Gastgeber, „Byzanz und das Konzil zu Basel und Ferrara. Neue Dokumente der Kaiser- sowie Patriarchatskanzlei und der Umgang mit Latein im Kontakt mit dem Westen“, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, LXX (2020), 89-196; Maarten Half, „The Pope's Agents in Constantinople: Eugenius IV's Legation on the Eve of the Council of Ferrara-Florence (1438-1439)”, *Mediterranea*, V (2020), 91-151.

nostram et dicte Romane Ecclesie unitatem venere voluerint, si hoc a te humiliter petierint [...] (Florența, 10 martie 1436)⁹¹.

Roma avea propriile ei planuri pentru creștinii de credință greacă din Răsărit și, în mod particular, pentru cei din estul Regatului Ungariei⁹². Prin acordurile dintre Sigismund de Luxemburg și împăratul Manuel al II-lea Paleologul din anii 1390⁹³, autoritatea asupra lor era împărțită între Mitropolia *Ungrovlahiei*, *stavropighia* de la Peri (ctitoria Drăgoșeștilor, cei căzuți în dizgrația lui Sigismund după 1400)⁹⁴ și Mitropolia Severinului⁹⁵. Eugeniu al IV-lea era ostil Conciliului de la Basel⁹⁶, dar nu-l agreea nici pe Sigismund, care avea propriile sale planurile pentru Bisericile vremii⁹⁷. Papa nu putea trece prea ușor peste ele, deopotrivă din cauza adversarilor săi de la Basel și datorită respectului bizantin câștigat de către Sigismund (mai ales după ce acesta riscase totul și venise la Constantinopol după dezastrul cruciat de la Nicopole din 1396)⁹⁸, Eugeniu al IV-lea l-a trimis astfel la Buda la Sigismund pe

⁹¹ Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Registra Vaticana, [reg.] 374. 1436-1437, ff. 59^v-60^r. Prima ediție modernă critică: *Acta Eugenii PP IV (1431-1447)* (=Fontes, III, 15), editor Georgio Fedalto, Roma, 1990, nr. 421, 229-230.

⁹² Situația data în fapt din vremea Angevinilor, pentru a nu mai intra în particularitățile dinastiei arpadiene (Ágnes Maléth, „The ambassadors of Charles I of Hungary in the Papal Curia (1301-1342)”, în *Formations et cultures des officiers et de l'entourage des princes dans les territoires angevins (milieu XIIIe-fin XVe siècle)* (=Collection de l'École Française de Rome, CCCXLIX), editori Isabelle Mathieu, Jean-Michel Maltz (Paris – Rome: l'École française de Rome, 2019), 165-186).

⁹³ Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor*, III (București, 1897), 3-4; John W. Barker, *Manuel II Palaeologus, 1391-1425: A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1969), 129-137.

⁹⁴ Konrad G. Gündisch, „Cnezi români din Transilvania și politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg”, în *Ștefan Meteș la 85 de ani* (Cluj-Napoca, 1977), 235-237.

⁹⁵ Ș. Papacostea, „Byzance et la création de la Métropole de Moldavie”, *Études Byzantines et Post-Byzantines*, II (1991), 133-150, la 136-141.

⁹⁶ Joachim W. Stieber, *Pope Eugenius IV, the Council of Basel and the Secular and Ecclesiastical Authorities in the Empire* (=Studies in the History of Christian Thought, XIII) (Leiden: Brill, 1978), 39-44, 115-121; Michiel Decaluwe, *Successful Defeat: Eugene IV's Struggle with the Council of Basel for Ultimate Authority in the Church, 1431-1449* (=Bibliothèque de l'Institut Historique Belge de Rome, LIX) (Turnhout: Institut Historique Belge de Rome, 2009), 144-149, 273-275, 281-283.

⁹⁷ Printre altele, lui Sigismund i s-a atribuit – *post-mortem* (c. 1439) – și un proiect de uniformizare a Imperiului Romano-German, dar și cu repercusiuni în Regatul Ungariei (*Reformation Kaiser Siegmunds* (=Monumenta Germaniae Historica, Staatsschriften des Späteren Mittelalters, VI), ediție Heinrich Koller (Stuttgart: A. Hiersemann, 1964), 332, și notele 1-3, 6).

⁹⁸ *The Letters of Manuel II Palaeologus* (=Corpus Fontium Historiae Byzantinae, VII), ediție George T. Dennis, Washington DC: Dumbarton Oaks, 1977), nr. 31, 80).

mitropolitul *Moldovlahiei*, Grigorie, cel care venise la papă tocmai de la Constantinopol (se înțelege: cu acordul împăratului Ioan al VIII-lea și al patriarhului ecumenic, Iosif al II-lea)⁹⁹. Sigismund l-a primit bine pe Grigorie și i-a dat o biserică și un domeniu „înspre Vlahia”, adică, în Transilvania¹⁰⁰. Misiunea lui Grigorie era, conform datelor avute, sensibil mai complexă.

[...] *Graecus quidam metropolitanus de Constantinopoli VIII idus Apriles Budam ad Caesarem quibusdam cum famulis et uno monacho religioso ut videtur probo applicuit, qui litteras apostolicas videlicet commendatitias ad imperatorem portavit. Quibus lectis intelleximus eum magno ac constanti animo, primo, Graecorum haereses corde suo abiecisce et penitus abnegasse; deinde, sacro chrismate in Romana curia perunctum fuisse. O felicia tempora nostra, Pater Optime, quod Graecorum, vel rectius dicam Christianorum decus, gloriosus misertus generis, quod inter se divisum et longis iam ex infidelibus exagitatum temporibus, in eum gradum et culmen Eugenium sanctissimum dominum nostrum erexit! Venerabili sanctitate atque animi celsitudine eius etiam singuli eorum ad osculandum sanctitatis suae pedes tanquam orthodoxi sponte festinant et universum Graecorum, Boemorum atque ceterorum haereticorum genus in primam unionem libertatemque et statum reduci non dubitamus.// Cum itaque imperator intellexerit quid ipse metropolitanus per litteras domini nostri a maiestate Caesaris peteret, maiestas sacra sereno vultu iucundoque animo versus Vlachiam miserat eum, ubi eidem debeat ecclesia una cum aliqua possessione conferri [...]*¹⁰¹.

⁹⁹ Cum „bulgarii” (din Regatul Ungariei) i-au fost subordonați de Eugeniu al IV-lea lui Grigorie, subliniem că patriarhul Iosif al II-lea era fiul (nelegitim?) al lui Ioan Șișman, ultimul țar de Târnovo (Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos*, 119-123)

¹⁰⁰ În Transilvania, generic „înspre Vlahia”, o serie de biserici de zid (demersul ecleziastic încredințat lui Grigorie depășea limitele unei biserici de lemn) de rit *grec*, de la Lupșa și Râmeț la Strei ori Râșnov (Marcu Istrate, *Church Archaeology*, 379-414; în general, aceste lăcașuri de zid nu erau anterioare domniei lui Sigismund), puteau sluji drept catedrale pentru ierarh. Biserica dată acestuia de Sigismund venea cu un domeniu. Sub rezerva abuzului regal, fie ca depozitare, fie ca favoritism (politica lui Sigismund față de nobilii *valahi* a fost îndeobște mai mult decât binevoitoare; vezi Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514* (București: Enciclopedică, 2000, 266-269), lăcașurile „de familie” sunt de exclus astfel drept posibile scaune pentru Grigorie. În discuție rămân – în primul rând – Severinul și Râmețul drept reședințe. Din cauza învecinării Severinului cu Imperiul Otoman, a doua locație ne apare drept mult mai probabilă (pentru Râmeț: Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania* (București: Meridiane, 1970), 61-63).

¹⁰¹ Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, Codices Barberini Latini, [nr.] 1809, pp. 639-642 (din scrisoarea trimisă din Buda, pe 1 mai 1436, de B., subordonatul lui Giovanni de Dominis, episcopul de Senj și legatul papei în Ungaria, lui Fantino Vallaresso, arhiepiscopul Cretei). Pentru importanța și soarta românească a sursei, vezi Al. Simon, „Eugeniu al IV-lea, Sigismund de Luxemburg și ierarhul pentru toți *valahii* în primăvara anului 1436”, *Analele*

Grigorie era însă deja prea pro-roman pentru a fi acceptabil pentru creștinii de rit „grec” (inclusiv pentru Ioan al VIII-lea și Iosif al II-lea)¹⁰². Nici Transilvania, în special cea de rit „latin”, nu era atunci un loc bun pentru un asemenea ierarh¹⁰³. Provincia voievodală ungară era pregătită pentru așa-numita „Răscoală de la Bobâlna” (1437-1438)¹⁰⁴. Grigorie a dispărut astfel repede din istorie¹⁰⁵. Locul său ca ierarh al *Moldovlahiei* a fost luat de Damian, alegerea lui Ioan al VIII-lea și poate mai ales a lui Iosif al II-lea¹⁰⁶. De la 1435-1436, Sigismund dorea să țină conciliul de unire la Buda, fie în 1437, fie în 1438¹⁰⁷. În acest scop, un arhiepiscop al *Moldovlahiei* așezat în Transilvania, cu autoritate românească și bulgară, ar fi fost un mare avantaj¹⁰⁸. Iar, pentru bizantinii ajunși apoi sub puterea Imperiului Otoman, Sigismund a fost „împărat al peonilor [al ungarilor/ al maghiarilor] și al dacilor [al „valahilor”/al românilor]”¹⁰⁹. Titulatura nu era întâmplătoare. Ea a fost dată ulterior și regelui

Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, seria a V-a, XXXIX (2024), 107-146, și Anexa, nr. III, 141-143.

¹⁰² Reducându-le astfel spațiul de negocieri nu doar în raport cu Papalitatea, ci și cu Conciliul de la Basel și, nu în ultimul rând, cu însuși Sigismund.

¹⁰³ Vezi Alexandru Găină [Moraru], „Legături bisericești și culturale între Transilvania și Moldova pe timpul lui Ștefan cel Mare (1457-1504)”, *Mitropolia Ardealului*, XX (1975), 11-12, 865-874.

¹⁰⁴ Vezi Joseph Held, „The Peasant Revolt of Bábolna, 1437-1438”, *Slavic Review*, XXXVI (1977), 1, 25-38; Géza Hegyi, András W. Kovács, „Megjegyzések az 1437-1438. évi parasztfelkelés történetéhez”, *Korunk*, XXIX (2018), 2, 18-24. Din perspectivă românească (pentru riturile implicate în răscoala transilvană): Ioan-Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici... Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV)* (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2017), 93.

¹⁰⁵ Cel puțin așa apare la ora actuală, în lipsa altor izvoare. Totuși, nici experiența sa ungară nu era cunoscută anterior.

¹⁰⁶ Pentru condițiile numirii bizantine a lui Damian și ale trimeriei sale în Moldova: Eugenio Cecconi, *Studi storici sul Concilio di Firenze* (Firenze, 1869), nr. 179, 523-525; *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)* (= *Concilium Florentinum*, B [II]. *Documenta et scriptores*, IX [9]), ediție Vitalien Laurent (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1971), 162-163 (cu notele editorului 2, 3 și 10).

¹⁰⁷ Gerald Schwedler, *Herrschartreffen des Spätmittelalters. Formen – Rituale – Wirkungen* (= *Mittelalter-Forschungen*, XXI) (Ostfildern: Jan Thorbecke, 2008), 465-466 (o întâlnire pregătitoare între împărați trebuia să aibe loc la Zadar ori în Veneția).

¹⁰⁸ Sigismund se considera și era socotit drept suzeranul Țării Românești și al Moldovei, chiar dacă, în martie-mai 1436, pe tronul celei dintâi nu se afla, încă, favoritul său, Vlad al II-lea Dracul (întronat cu greu luni bune mai târziu).

¹⁰⁹ Începând cu 1396: Critobul din Imbros [secretarul lui Mehmed al II-lea], *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451-1467* (= *Scriptores Byzantini*, IV), ediție Vasile Grecu (București: Academia Republicii Populare România, 1963), pp. 27-28, 59-60, 64-65, 68-69, 179-180, 290-296, 318-319.

Matia Corvin și – mai devreme – tatălui său, regentul, cu titlu de guvernator, al Ungariei, Iancu de Hunedoara, dar nu ca rege, ci numai cu rangul de „domn al peonilor și al dacilor”¹¹⁰. Sigismund a murit însă în decembrie 1437 și Eugeniu al IV-lea și-a deschis propriul său conciliu de unire în Italia, în prezența împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul și a patriarhului Iosif al II-lea¹¹¹. A rezultat Unirea de la Florența (1439)¹¹².

2. Credința românilor de la Iancu de Hunedoara la Matia Corvin. După „comunicatul de presă” al papei Eugeniu al IV-lea din 9 iulie 1439¹¹³, lista uniților de rit „grec” era deschisă în chip firesc de împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul, patriarhul ecumenic Iosif al II-lea și patriarhii Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului (adică, reprezentanții lor)¹¹⁴. Se continua cu împăratul Trebizondei, Ioan al IV-lea Marele Comnen, „ivirii” (georgienii), „rutenii” (în mare, ucrainenii de azi) și „valahii” (românii)¹¹⁵. La conciliu participase o delegație a Moldovei (împărțită între frații vitregi Iliș I și Ștefan al II-lea), în frunte cu mitropolitul Damian¹¹⁶. Țara Românească, condusă la acea vreme de vechiul cavaler al Ordinului Dragonului și fostul favorit al lui

¹¹⁰ Cf. Ioan-Aurel Pop, *Hunedoreștii: o familie europeană* (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană), 121.

¹¹¹ Vezi și acum și Idem, Alexandru Simon, „Moncastro și Vlachia în politica Republicii Sfântului Marcu în ajunul Conciliului de la Ferrara-Florența (1437-1438): documente din arhivele venețiene”, *Analele Academiei Române. Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie*, seria a V-a, XL (2025), sub tipar.

¹¹² Lucrarea de referință rămâne Joseph Gill, *The Council of Florence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959).

¹¹³ *Epistolae pontificiae*, II. *Epistolae pontificiae de rebus in Concilio florentino annis 1438-1439 gestis*, editor Georg Hofmann (Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1944), nos. 178-193, 81-85; la care adăugăm Archivio di Stato di Siena, Siena, Concistoro, *Copiarri*, [reg.] 1771. 1436-1483, f. 27^v (9 iulie 1439).

¹¹⁴ În general: Kenneth M. Setton, „The Emperor John VIII slept here...”, *Speculum*, XXXIII (1958), 2, 222-228; Thierry Ganchou, „Géorgios Scholarios «secrétaire» du patriarche unioniste Grégorios Mammas? Le mystère résolu”, în *Le patriarcat œcuménique de Constantinople aux XIVe-XVe siècles: rupture et continuité* (=Dossiers byzantins, VII) [editori D. I. Mureșan, Paolo Odorico] (Paris: Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, 2007), 117-194.

¹¹⁵ Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204-1461* (=The Medieval Mediterranean, CV) (Leiden – Boston: Brill, 2016), 302-305; Walter K. Hanak, *Cardinal Isidore (c. 1390-1462): A Late Byzantine Scholar, Warlord, and Prelate*, (New York: Routledge, 2018); Gill, *The Council of Florence*, 75, 89. Să notăm că și valahii, cărora Eugeniu al IV-lea nu le nominaliza vreun conducător, erau trecuți în fapt în rândul popoarelor în căutarea unei coroane (una regală și de la Roma).

¹¹⁶ Vezi Alexandru Simon, „Porturile Moldovei. Ștefan II, Iancu de Hunedoara și Murad II în documente italiene (1444-1446)”, *Analele Științifice ale Universității Alexandru Ioan Cuza. Istorie*, NS, LII-LIII (2006-2007) [2008], 7-25. Un apropiat de al lui Iosif al II-lea (poate chiar ruda sa), Damian a semnat cu mare greutate actul unirii, pe care l-a respins apoi la 1445.

Sigismund, Vlad al II-lea Dracul (Dragul), lipsise¹¹⁷. Chiar și așa, datorită Moldovei, papa Eugeniu al IV-lea îi socotea, la finele Conciliului de la Florența (1439) pe „valahi” (adică, pe români) drept uniți *in corpore* cu Biserica Romei¹¹⁸. „Valahii” erau chiar mai mult decât atât. Erau vârful de lance al Romei din Europa (de Est) dacă așezăm pe hartă lista prezentată lumii de papa Eugeniu al IV-lea¹¹⁹.

Nici Polonia, nici Ungaria nu au sprijinit conciliul ținut în Peninsula Italică¹²⁰ și, astfel, nici unirea florentină. Nu puteau accepta ca mulțimile de credincioși răsăriteni („greci”) din țările și provinciile lor să ajungă la egalitate cu stările catolice. Aceasta s-a schimbat când tânărul Vladislav Jagiello a fost ales rege și al Ungariei (1440), determinând marea ascensiune a susținătorului său, Iancu de Hunedoara¹²¹. Din punctul de vedere al Romei, Unirea de la Florența a fost o întreprindere pontică pe care Sfântul Scaun a încercat să o poarte dinspre Marea Neagră asupra Europei (și nu numai asupra celei Central-Răsăritene)¹²². Parțial, planul papei Eugeniu al IV-lea a funcționat¹²³. Marile roade aveau să fie culese, mai ales după căderea Bizanțului, de o altă generație

¹¹⁷ Daniel Barbu, „Țara Românească și Conciliul de la Basel”, *Revista Istorică*, NS, V (1994), 1-2, 5-15.

¹¹⁸ Papa procedase exact la fel în cazul georgienilor și rutenilor (toți divizați).

¹¹⁹ Într-un sigur loc, ordinea puterilor unioniste din Răsărit a fost inversată, în scrisoarea din 26 iulie 1439 trimisă de papa Eugeniu al IV-lea patriarhului copt Ioan: [...] *Nuntiamus id quoque pro abundantiori gaudio fraternitati tue, cum imperatore memorato legatos etiam advenisse Trapesuntii imperatoris, Valachorum, Hiberorum, Ruthenorum et omnium omnino Greco ritu et more viventium [...]* (*Epistolae pontificiae*, II, nr. 195, p. 87). Deoarece singurele figuri nominalizate erau împărații Bizanțului și ai Trebizondei, apoi venind popoarele, și din cauză că nu se respecta ordinea geografică de la vest la est (valahi – ruteni – georgieni), înșurubirea realizată de papă trebuie văzută drept o ierarhie, în care puterea valahilor venea imediat după cea a împăratului Trebizondei și înaintea celei a georgienilor (cu al lor regat). Aceasta întărește importanța romană a românilor din Răsărit.

¹²⁰ Ihor Ševčenko, „Intellectual Repercussions of the Council of Florence”, *Church History*, XXIV (1955), 4, 291-323; Anna A. Hlavacova, „The Return of the Russian Delegation from the Council of Florence through the Medieval Kingdom of Hungary”, *Slovak Studies*, V (2019), 1-2, 79-92.

¹²¹ Pál Engel, „János Hunyadi: The Decisive Years of His Career, 1440-1444”, în *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary* (=East European Monographs, CIV), editori János M. Bak, Béla K. Kiraly, Boulder, CO – (New York: Social Science Monographs, 1982), 103-123.

¹²² Aspect bine cunoscut în Apus, dar neglijat, (ne)voit, în Răsărit (Deno J. Geanakoplos, „The Council of Florence (1438-1439) and the Problem of Union between the Greek and Latin Churches”, *Church History*, XXIV (1955), 4, 324-346, la 330-332, 352).

¹²³ Domenico Caccamo, „Eugenio IV e la crociata di Varna”, *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, LXXI (1956), pp. 35-88.

politică (la 1476, ea a și văzut apariția primului și singurului „atlet” de rit „grec” al Papalității: Ștefan al Moldovei¹²⁴).

În aceste condiții, a reintrat în atenția regalității ungare și vechea ctitorie a Drăgoșeștilor (încă departe de puterea avută odinioară)¹²⁵ din Peri, care primise, la 1391, rang de stavropighie¹²⁶ din partea Patriarhiei Ecumenice și, pe baza domeniilor Drăgoșeștilor, autoritate ecleziastică asupra creștinilor de rit „grec” dintre Carpații Nordici, cei Răsăriteni și cursurile Tisei și Someșurilor¹²⁷. De dinainte de toamna lui 1442, călugării din Peri acceptaseră hotărârile unirii florentine¹²⁸. Ca urmare, după luptele antiotomane din Transilvania din primăvara acelui an și după bătălia victorioasă de pe Ialomița a lui Iancu de Hunedoara cu turcii¹²⁹, în septembrie 1442, la cererea „fidelilor noștri români din țara noastră a Maramureșului”¹³⁰, Vladislav I (al III-lea) Jagiello a confirmat posesiunile Mănăstirii Sfântului Arhanghel Mihail din Peri.

Nos, Wladislaus, Dei gracia Hungarie, Polonie, Dalmacie, Croacie etc. rex, Lythwanie que princeps supremus et heres Russie, memorie commendamus

¹²⁴ Alexandru Simon, „Să nu ucizi o pasăre cântătoare: soarta unui *fortissimus rei Christiane athleta* în ochii Venetiei”, în *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, editori Susana Andea, I.-A. Pop, Al. Simon, (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009), 159-169.

¹²⁵ Richárd Horváth, „A béteki Drágfiak és a királyi udvar kapcsolata a Hunyadiak korában”, în *A Szilágyság és a Wesselényi család (14-17. század)* (=Erdélyi Tudományos Füzetek, CCLXXVII), editori G. Hegyi, A. W. Kovács, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012), 167-212, la 173-175.

¹²⁶ Macarie Motogna, Șerban Turcuș, „Mănăstirea din Perii Maramureșului între *charistikariat* și *stavropighie*”, *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu*, LXI (2022), 35-53.

¹²⁷ La 1391, Pahomei, categumenul Perilor, a primit putere de exarh asupra acestor pământuri: *Sălajul, Sănnicoară, Ugocea, Bereg, Ciceu, Unguraș și Bistra* (*Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV. *Scriptori și acte bizantine, secolele IV-XV*, editori Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teotoi (București: Meridiane, 1982), nr. XLV-34, 231).

¹²⁸ Marius Diaconescu, „Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie”, *Medievalia Transilvanica*, I (1997), 1-2, 29-62, la 34-36.

¹²⁹ T. Pálósfalvi, „Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcához”, *Történelmi Szemle*, XLIII (2001), 1-2, pp. 43-54; Emanuel Constantin Antoché, Güneş İşiksel, „Les batailles de Sibiu (22 mars 1442) et de la rivière de Ialomița (2 septembre 1442). Essai de reconstitution d'après les sources de l'époque”, în *Between Worlds* (=Mélanges d'Histoire Générale, NS, I, 1-2), II. Extincta est lucerna orbis. *John Hunyadi and his Time*, editori Ana Dumitran, Loránd Mádl, Al. Simon (Cluj-Napoca: Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2009), 405-426.

¹³⁰ Iancu și-a impus oamenii la conducerea Comitatului Maramureș abia după dispariția lui Vladislav (Drăgan, *Nobilimea*, pp. 435-436), dar nobilii români, care au intervenit la Vladislav pentru Peri (MNL-OL, *Diplomatikai Levéltár* (DL), nr. 13688), „[...] Petru Gherheș, sau Iuan, sau Șandor de Sarasău, ori Ștefan de Crăciunești, sau Ioan, fiul lui Blatha de Apșa [...]”, l-au urmat pe Iancu și apoi pe fiul său cel mare, Ladislav, inclusiv în vremurile grele de la 1456-1457 (Drăgan, *Nobilimea*, 252, 389-390).

per presentes quod nos, ad nonnullorum nostrorum fidelium Wolachorum terre nostre Maromarsiensis instanciam et supplicacionem humilimam, quandam terram Kerthweles vocatam, in comitatu Maromarsiensi, prope opidum nostrum Hozzywmezew habitam, ac allodium sessionesque jobagionales in facie eiusdem terre existentes, in quarum scilicet omni dominio fratres sew calogery claustrj beati Michaelis Archangeli, in eadem terra dudum fundatj, nunc Deo propitio nobiscum fide unitj, ex legitimo antique dotacionis jure extitisse et existere dicuntur, pariter cum cunctis suis utilitatibus et pertinenciis earundem quibuslibet terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, silvis, nemoribus, vineis vinearumque promontoriis, aquis, fluvijis, aquarumque decursibus, molendinis et locis molendinorum et generaliter quarumlibet pertinenciarum earundem integritatibus quovis nomine vocitatis, pretacto claustro et fratribus seu calogerys in eodem pro tempore degentibus, nove nostre donacionis titulo et omni jure quo nostre incumbunt collacionj, dedimus, donavimus et contulimus, ymmo damus, donamus et conferimus, jure perpetuo et irrevocabiliter, possidendas, tenendas pariter et habendas, salvo iure alieno, harumstrarum vigore et testimonio litterarum mediante, quas in formam nostrj privilegj, dum fuerint reportate. volumus facere redigi.[...] (Buda, 26 septembrie 1442)¹³¹.

Biserica apuseană ungară nu privea deloc cu ochi buni unirea florentină și deci nici posibila ridicare a „schismaticilor” la egalitate cu latinii. Deși a fost un mare promotor al unirii florentine¹³², Iancu de Hunedoara nu i-a inclus vreodată, din ceea ce se cunoaște până astăzi, pe românii între stările (grupurile privilegiate ale) Voievodatului Transilvaniei¹³³. Pentru Gheorghe Lepes episcopul Transilvaniei (1427-1442) și adevăratul ei stăpân la sfârșitul domniei lui Sigismund¹³⁴, dar și pentru urmașii săi, Matei Łabiszyni (1442-1461) și chiar Nicolae Szapolyai (1462-1468)¹³⁵, unirea era sinonimă cu anularea oricăror altor identități (inclusiv prin exterminare)¹³⁶. Aceste poziții profund ostile față de

¹³¹ MNL-OL, DL 13687.

¹³² Adrian Andrei Rusu, „Un formular al cancelariei regale, din vremea lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania”, *Acta Musei Napocensis*, XX (1983), 155-171; Iulian Mihai Damian, *Ioan de Capestrano și cruciada târzie*, (Cluj-Napoca: Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2011), 102-104, 114.

¹³³ A. W. Kovács, „A 15. századi erdélyi tartománygyűlésekről (I. 1416-1479)”, *Certamen*, X (2023), 253-299, la 281-285. Faptul este valabil atât înainte, cât și după dezastrul cruciat de la Varna (noiembrie 1444), unde a pierit nu doar Vladislav Jagiello, ci și o mare parte din speranțele puse – de voie, de nevoie – în reușita Unirii de la Florența.

¹³⁴ Simon, „Eugeniu al IV-lea, Sigismund de Luxemburg și ierarhul”, 118-119, 125-126.

¹³⁵ Cf. și Diaconescu, „Les implications”, 49-51.

¹³⁶ De exemplu: György Galamb, „San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria”, în *San Giacomo della Marca nell'Europa del'400*, editor Silvano Bracci (Padova: Centro Studi Antoniani, 1997), 211-220.

„greci” ar putea explica și „unirea” *ante litteram*, preventivă astfel, a lui Grigorie, la Roma, în martie 1436¹³⁷.

Trebuie să ne întrebăm ca urmare ce ar fi putut realiza Sigismund de Luxemburg cu mitropolitul Moldovlahiei Grigorie dus în Transilvania? Datorită celor de mai sus și deoarece până de curând nu se cunoștea nimic la est de Roma despre acest episod marcant, un răspuns hotărât trebuie amânat¹³⁸. Neîndoielnic este că Grigorie a reprezentat atât pentru Eugeniu al IV-lea, cât și pentru Sigismund implicarea lor maximală în organizarea vieții românilor de rit „grec”. Mai apoi, cu toate pretențiile, domnești inclusiv¹³⁹, ale lui Iancu de Hunedoara, soluțiile par să fi fost în special de natură locală (cazul Perilor Maramureșului), până în a doua parte a domniei lui Matia Corvin, cu limitările acesteia. Abia la sfârșitul domniei sale, în anii 1480, a apărut „soluția ecleziastică” de pe Dealul Feleacului, un domeniu regal încredințat orașului Cluj, locul nașterii lui Matia, de care acesta era foarte mândru¹⁴⁰.

Vremurile lui Ștefan al III-lea cel Mare

Utilizarea transilvană a Moldovei, de către Roma, dar și de către Buda, precede cu decenii buna vremea lui Ștefan și prima atestare documentară a bisericii mitropolitane din Feleac. Viitoarele întrebări trebuie astfel să fie date nu de „îndoielile segregacioniste”¹⁴¹ privind rolul transilvan al domnului Moldovei, ci de implicațiile românești ale planurilor marilor puteri creștine de dinainte și de după unirea florentină.

Se cunoștea că sub Ștefan al III-lea, boierii moldoveni au putut dona doar în interiorul Moldovei¹⁴². Singurele danii cunoscute în afara Moldovei sunt ale logofătului Ioan Tăutu¹⁴³ la Perii Maramureșului și ale vistiernicului Isac la

¹³⁷ Personal, credem însă că „romanizarea” ierarhului era în primul rând expresia unui plan „unionist” maximalist al Papalității.

¹³⁸ Decizia este firească și pentru că sursele („noi”) cer o reabordare românească (și nu doar) a subiectului unirii florentine.

¹³⁹ Vezi Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Regele Neapolelui și *Iancola* la 1444: Primele mențiuni documentare oficiale ale lui Ioan de Hunedoara drept Iancu de Hunedoara”, *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu*, XXXII (2025), sub tipar.

¹⁴⁰ De exemplu: Elek Jakab, *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*, I, Buda, 1870, nr. 161, 261 (1470).

¹⁴¹ În traducere (ghilime ar trebui puse peste tot): moldovenizarea Transilvaniei în manieră Ceaușescu sub Ștefan cel Mare.

¹⁴² Maria Crăciun, „Semnificațiile citoririi în Moldova. O istorie socială a religiei”, în *Național și universal în istoria românilor. istoria românilor. Studii oferite profesorului Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, editori O. Cristea, Gh. Lazăr (București: Enciclopedică, 1997), 137-174, la 160.

¹⁴³ Ștefan S. Gorovei, „Contribuții la genealogia familiilor Tăutu și Callimachi”, *Analele Științifice ale Universității Alexandru Ioan Cuza. Istorie*, NS, LIX (2013), 99-120, la 100-101.

Feleacu (1498)¹⁴⁴. Ambele au fost realizate imediat după evenimentele de la 1497, când elitele – seculare și spirituale de rit „grec” și de rit „latin” – valahe și ungare deopotrivă au avut un mare rol în păstrarea de către Ștefan atât a domniei moldave, cât și a domeniilor sale transilvane¹⁴⁵. După toate aparențele, Maramureșul și Transilvania, legate și ecleziastic de la 1494 prin subordonarea Perilor față de Feleac¹⁴⁶, nu erau socotite ținuturi diferite de cele direct supuse Sucevei.

Se știa că numele monahal tipic sârbesc al primului ierarh Daniil din biserica Sfintei Paraschiva din Feleac (ale cărei moaște se păstrau la Belgrad)¹⁴⁷, a mai fost purtat – în mediul românesc – în acel veac numai de un alt personaj: duhovnicul lui Ștefan, Daniil Sihastrul¹⁴⁸. Daniil a fost înmormântat la Mănăstirea Voroneț, a cărei biserică a fost sfințită în 14 septembrie 1488¹⁴⁹. Peste șase săptămâni, în 25 octombrie, apăreau în istorie la Feleac arhiepiscopul Daniil și lăcașul închinat Sfintei Paraschiva¹⁵⁰.

Se reținuse și că, în februarie 1498, pentru regele romanilor, Maximilian I de Habsburg, Ștefan era stăpân peste „jumătate din Ungaria”¹⁵¹. Împreună, Maximilian și Ștefan zădărnickeră încercarea fraților Vladislav al II-lea Jagiello, regele Ungariei și al Boemiei, și Jan Albert, regele Poloniei, de detronare a domnului Moldovei¹⁵², pe care însă, acum, regele romanilor îl avertiza că avea

¹⁴⁴ Carmen Ghica, „Vel Logofătul Ioan Tăutu. Cea mai veche minatură a unui dregător”, *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, XV (1968), 1, 114-117.

¹⁴⁵ Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Moldova și celălalt Imperiu. Preliminariile și consecințele conspirației lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan cel Mare (1497)”, în *Vocația istoriei*, 331-406.

¹⁴⁶ Ioan Mihály de Apșa, *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV* (Sighet, 1900), nr. 352, 600-601.

¹⁴⁷ O realitate care trebuie subliniată deoarece moaștele au devenit sinonime în ultimele secole cu Iașiul, în urma cumpărării moaștelor de către Vasile Lupu. Acestea fuseseră duse la Constantinopol după cucerirea otomană a Belgradului în 1521.

¹⁴⁸ O. Cristea, „Note sur le rapport entre le prince et l’homme saint dans les Pays Roumains. La rencontre d’Etienne le Grand avec Daniel l’Ermite”, în *L’empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*, editori Petre Guran, Bernard Flusin (București: New Europe College, 2001), 177-185.

¹⁴⁹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, editor Mihai Berza (București: Academia Republicii Populare Române, 1958), nr. 7, p. 77; nr. 81, 274-275.

¹⁵⁰ Pe larg în Ioan-Aurel Pop, Daniela Marcu Istrate, Tudor Sălăgean, Alexandru Simon, *De vertice montis: Feleacul, Clujul și Transilvania în Evul Mediu (=Minerva, I, 15)* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2017), 130-132.

¹⁵¹ *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496-1509)*, editor Jacob Fitz-James Stuart Berwick-Alba (Madrid, 1907), 21.

¹⁵² Natalia Nowakowska, „Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492-1501”, în *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, editor Norman Housley (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 128-147.

să fie lovit, în replică, în Transilvania, văzută drept inima puterii moldave a lui Ștefan de către capul Casei de Habsburg¹⁵³. Aceasta s-a și întâmplat până la sfârșitul aceluia an, dar Ștefan a rezistat și în Ardeal și la Suceava¹⁵⁴.

Se tănuia, mai mult decât se afirma faptul cunoscut de contemporani că atunci când biserica din Feleac a fost pentru prima dată în istorie, papa Inocențiu al VIII-lea se pregătea să-i reunească pe Matia Corvin și pe Ștefan cel Mare într-o alianță¹⁵⁵, demers după la bun sfârșit de papă în pofida opozițiilor¹⁵⁶. Matia Corvin avea nevoie de Ștefan pentru impunerea la domnie a fiului său nelegitim Ioan¹⁵⁷. I-a dăruit domnului de la Suceava largi domenii în Transilvania¹⁵⁸. Astfel, Ștefan devenit unul dintre cei mai bogați oameni din Transilvania și chiar din Regatul Ungariei¹⁵⁹. Ștefan i-a fost credincios și lui Matia și Habsburgilor, atât cât a putut¹⁶⁰. Certat cu Ioan Corvin, pe când domnul Moldovei era numit „contele Transilvaniei” (1494)¹⁶¹, Ștefan s-a împăcat cu fiul lui Matia, iar solii lor mergeau împreună la Veneția, protectoarea celor doi, inclusiv pentru a-i alege doctori bătrânului domn al Moldovei¹⁶². Lista

¹⁵³ Státny Ústredný Archív, Bratislava, L, Rody i panstava, Ústredný archív rodu Erdödy, *Galgóci Archív*, nr. 108. Fotocopie în MNL-OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, [nr.] 278383. Editat în anexă la Pop-Simon, „*Partes Transilvanæ*” (II).

¹⁵⁴ Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Almoș, ucis în luptă la hotarul Ardealului: semnificația unei mențiuni cronicărești din secolul al XV-lea”, în *Sub semnul artei. Studii în onoarea academicianului Marius Porumb la 80 de ani*, editori Ciprian Firea, Aurel Rustoiu, Coriolan Horațiu Opreanu (Cluj-Napoca: Mega, 2023), 521-534.

¹⁵⁵ Ștefan Papacostea, „De la Colomeea la Codrîi Cosminului (poziția inter-națională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea)”, *Romanoslavica*, XVII (1970), 525-554, la pp. 527-532.

¹⁵⁶ Alexandru Simon, „Cardinalul Marco Barbo și Moldova în toamna anului 1489”, *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, LXXI (2024), 1-8.

¹⁵⁷ Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Ioan Corvin și Ștefan cel Mare la 1490: două documente din arhivele milaneze”, *Corviniana*, XIV (2021), 53-64.

¹⁵⁸ Nicolae Edroiu, „An Aspect of the Political and Private Relations between Matthias Corvinus and Stephen the Great: The Transylvanian Estates of the Rulers of Moldavia”, în *Between Worlds* (= *Mélanges d'Histoire Générale*, NS I, 1-2), I. Stephen the Great and Matthias Corvinus and their Time, editori László Koszta, Ovidiu Mureșan, Alexandru Simon, Cluj-Napoca: Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, 2007), 151-160.

¹⁵⁹ Ignác Acsády, *Régi magyar birtokviszonyok 1494-1598* (= *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből*, XVI, 3), (Budapest, 1894), 24, 32, 38.

¹⁶⁰ Alexandru Simon, „Domnul Moldovei și regii Ungariei la 1490. Un document de la Ștefan cel Mare”, *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, LIII-LIV (2006-2007), 15-36.

¹⁶¹ După cum se știa deja din Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, VIII. 1376-1650, [editor Ioan Slavici?], București, 1894, nr. 34, p. 29.

¹⁶² [Marino Sanudo II Giovanne,] *I diarii di Marino Sanudo (MCCCCXCVI-MDXXXIII) dall'autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX-CDLXXVII*, editori Guglielmo Berchet, Frederico Stefani, Nicolò Barozzi, Rinaldo Fulin, Marco Allegri, V. 1 aprile 1503-31 marzo 1504, editor N. Stefani, Venezia, 1881, col. 577, 579-580, 616-617, 639.

cunoștințelor ar putea continua¹⁶³. Arta și arhitectura oferă la rândul lor numeroase elemente valoroase¹⁶⁴. Ne oprim însă aici, deoarece destule informații erau „pierdute” până foarte de curând¹⁶⁵. Un aspect mai merită totuși evidențiat. Când, imediat după 1571, principele catolic Ștefan Báthory a restaurat ierarhia ortodoxă transilvăneană românească, primul episcop de după cei calvinizanți a fost tot un moldovean¹⁶⁶. Pentru viitorul rege al Poloniei, românii din Transilvania însemnau Moldova.

¹⁶³ Amintim astfel „proclamația transilvană” a lui Maximilian de Habsburg din august 1490 prin care le cerea elitelor din voievodatul intracarpatic să-l accepte pe Ștefan al Moldovei drept „guvernator” în numele său (*Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (= *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), editor Endre Veress, I. 1468-1540, Budapest, 1914 [data prefetei (p. XII) este 15 iunie 1914], nr. 38, 42-43). Documentul a fost publicat pentru întâia oară la Viena, imediat după Revoluția de la 1848-1849 (Friedrich Firnhaber, „Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. (1490-1526)”, *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, II (1849) 2, pp. 375-551, la nr. 10, p. 410). Din cauza nefolosirii sale în Transilvania, înainte și după *Ausgleich*-ul de la 1867, dat fiind rolul jucat de Moldova lui Ștefan în rândul creștinilor de rit grec din voievodat, ne este greu să-l acceptăm pe Andrei Șaguna, loial Vienei (cităm, *ad annum* 1849, „dorul românilor din monarhia austriacă este să se unească și să facă un singur trup”; citat în Mircea Gheorghe Abrudan, „Mitropolitul Andrei Șaguna-ziditor al unității românești prin Biserică”, în *Simpozion. Comunicările celui de al XXVIII-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria* (Giula, 10-11 noiembrie 2018), editor Maria Berényi, Giula, 2019, 48-76, la 56), drept ctitor al mitropoliei de la Cluj (vezi în acest subiect și Paul-Ersilian Roșca, „Câteva considerații istorice referitoare la Arhiepiscopia-Mitropolia de la Feleac prin prisma documentelor de secol XV-XVI”, în *Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului* (1973-2023). *Întâiul episcop-vicar*, editori Dumitru Boca, Cornel Coprean (Cluj-Napoca: Renașterea, 2023), 99-174).

¹⁶⁴ Marius Porumb, *Bisericile din Feleac și Vad: două ctitorii moldovenești din Transilvania*, București, 1968.

¹⁶⁵ Vezi acum și Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, „Un medic sicilian, regii săi și domnul său: din raportul unui nunțiu pontifical la curtea regelui romanilor”, *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, LXXII (2025), 55-63.

¹⁶⁶ Ioan-Aurel Pop, „Din nou despre noțiunea de *religio Romana*, prezentă într-un document transilvănean de la 6 iunie 1574”, *Revista Istorică*, NS, XXV (2014), 3-4, 231-246.